

Korijeni suvremenog gnosticizma

Anto Mišić*

Sažetak

U današnjem svijetu jake sekularizacije, ali i buđenja nove religioznosti, abrahamski monoteizam stoji pred brojnim izazovima. Autor članka upozorava na izazove koje donosi nova religioznost i religijski pokreti koji većinom imaju gnostička obilježja. On prvo donosi prikaz drevnog gnosticizma, za koji se može kazati da je mješavina istočnjačkog dualizma, antičke mitologije i filozofije te židovsko–kršćanske vjerske tradicije. Istaknuta je razlika između pojmova gnosticizam i gnoza. Gnoza znači poseban oblik spoznaje božanskih tajni, pa se u tom smislu može govoriti i o kršćanskoj i islamskoj gnozi. Gnosticizam pak označuje religiozni nauk, pokret i sekte koji se javljaju u I. i II. stoljeću, na koji se oslanja i »novi gnosticizam« koji se ne može u potpunosti poistovjetiti s onim drevnim, no pokazuju mnoge zajedničke oznake. Nakon općenitog prikaza drevnoga gnostičkog nauka, autor naznačuje religijske i osobito magijske izazove koje suvremeni gnosticizam postavlja pred vjernike Abrahamove vjerske baštine. Kao primjer posebne sličnosti s drevnim gnosticizmom i izazov abrahamskoj vjerskoj tradiciji istaknut je New age, koji nije strukturirani pokret, nego galaksija skupina, tendencija i različitih ponašanja unutar kojega cvjetaju novi magijski pokreti i nove religije.

Uvod

Živimo u vremenu sveopće globalizacije koja pretvara svijet u veletržnicu svakojakih ponuda: idejnih, političkih, znanstvenih i religijskih. Nikada u povijesti ljudi nisu kao danas bili toliko međusobno povezani zahvaljujući mogućnosti brzih putovanja cijelim globusom i izmjenama informacija mnogovrsnim sredstvima komunikacije. Već sada, u budućnosti još i više, nitko ne može živjeti izolirano, bilo kao pojedinac bilo kao zajednica. *Globalizacija* je nezaustavljiv proces. Osuđeni smo na život u *globalnom selu*, htjeli to ili ne. Sve što se zbiva (na kulturnom, društvenom, gospodarskom, političkom i drugim područjima) uglavnom ne ostaje zatvoreno u uskim regionalnim okvirima. Posljedice rata u Perzijskom zaljevu, gospodarske krize u Europi, AIDS-a u Africi ili ptičje gripe u Aziji stvaraju probleme u tim krajevima i cijelom svijetu. Znanstveni pronalasci, ekološke katastrofe i širenje bolesti nikada se ne tiču samo maloga ograničenog područja na Zemlji.

* Prof. dr. sc. Anto Mišić, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb.

Globalizacija svega i svačega ima i svojih pozitivnosti. Dobro je što raste svijest o nužnosti dijaloga i međusobne tolerancije kao uvjeta opstanka cijelog čovječanstva. Raste svijest o potrebi ulaganja dodatnih napora da, u sebi i sredini u kojoj živimo, izgrađujemo *kulturu dijaloga*, koja je tako često nedostajala prošlim vremenima. Nijedan vid kulture, pa ni *kultura dijaloga*, nije urođen, ne nastaje spontano sam od sebe, nego je plod svjesnog djelovanja pojedinca i društva tijekom dužeg vremena. Stoga s posebnom pozornošću treba pristupiti odgoju i obrazovanju mladih, jer ako oni ne nauče živjeti u dijalogu i toleranciji, budućnost neće biti bolja od prošlosti.

Globalizacija je postala pravi izazov i prijetnja svemu što je tradicionalno, posebno, kulturno i zemljopisno ograničeno. Ugrožena je opstojnost mnogih »malih« naroda, njihove kulture i jezika. Mnogi su zabrinuto iznenađeni agresivnošću globalnih procesa i nalaze se pred pravim izazovom očuvanja vlastite samobitnosti. Abrahamovski monoteizam, jedna od najvećih tekovina ljudske povijesti, također se nalazi pred velikim izazovima. Abrahamovska vjerska tradicija, koju zajednički baštine židovstvo, kršćanstvo i islam, ugrožena je osobito u zapadnom, uvjetno kazano kršćanskom svijetu. Mnoge kršćane zabrinjava raznolikost i brzina širenja religioznih sekta¹, od kojih su neke, barem djelomično, kršćanske provenijencije. Je li to značajka naših dana? Čini se da nije. Religiozne su sekte bile prisutne tijekom čitave povijesti, no danas one postaju puno veći izazov, zahvaljujući suvremenim komunikacijskim mogućnostima, ekonomskoj snazi i podršci okultnih središta moći. Poput onih drevnih, i većina suvremenih religijskih pokreta u svojoj nauci i organizaciji ima puno gnostičkih elementa.² Poznavanjem antičkih bolje i lakše se razumiju i moderni gnostički sustavi. Nakon novijih otkrića izvornih gnostičkih spisa, u svijetu se pojavila prava bujica znanstvenih i popularizatorskih tekstova o gnosticizmu i gnostičkim sljedbama. O toj temi, međutim, u nas se nije puno i iscrpno pisalo.³ Nažalost, ni ovaj prikaz neće biti iscrpan niti glede sadržaja drevnoga gnostičkog nauka niti njegove prisutnosti u novoj religioznosti. Ovim prikazom želimo dati barem osnovne podatke o drevnom gnosticizmu, ograničivši se samo na prva dva stoljeća, kad je nastao i brzo se proširio. Kao onda, tako i danas gnosticizam je ostao vrlo pogibeljan za cjelokupnu abrahamovsku religioznu tradiciju i posebno za njegov monoteizam.

1 Riječ sekta dolazi iz klasičnoga latinskoga *secta, ae, f.* = trag, pravac; a etimološki korijen je riječ *sequor, cutus sum, 3.* = slijediti, ići za kim, pratiti koga. Riječ je označavala odjeljenje i priklanjanje uz neki skup ideja i načela bilo na političkom, filozofskom ili religioznom području. Klasični autori ne pridaju riječi negativno značenje. U negativnom značenju riječ je korištena u Vulgati da se označe religiozni pravci u Gal 5, 10 i 2 Pet 4, 1. Kasnija temeljna oznaka sekta jest njihovo protivljenje Katoličkoj crkvi i osnivanje posebne vjerske skupine, a uzima se i u općenitom značenju hereze i šizme. Konačno s CIC pojam s teološkog prelazi na pravno područje gdje se pod tim nazivom shvaćaju sekte koje djeluju protiv Crkve ili civilne vlasti.

2 Usp. Massimo Introvigne, *Le nuove religioni*, Sugarco edizioni, Milano 1989, str. 10–13.

3 Dobar prikaz gnosticizma na hrvatskom jeziku donosi Tomislav Šagi–Bunić, u: *Povijest kršćanske literature*, I, KS, Zagreb 1976, str. 339–398.

Gnosticizam — nazivlje i porijeklo

Gnosticizam bijaše sinkretistički religiozni pokret koji se pojavio krajem I. stoljeća na pogansko–židovsko–kršćanskim korijenima. S Istoka, gdje je nastao, brzo se proširio na Zapad. Premda se ne može svesti na jedinstven i sustavan nauk, u gnosticizmu se mogu ipak naznačiti neke zajedničke odrednice koje ga razlikuju od drugih filozofijskih i religijskih sinkretističkih sustava.

Glavni izvor poznavanju gnosticizma i rijetkih gnostičkih tekstova, sve do polovice XIX. stoljeća, bijahu spisi ranokršćanskih pisaca Ireneja, Hipolita, Tertulijana i drugih⁴. Važan poticaj proučavanju i boljem poznavanju gnosticizma omogućilo je otkriće gnostičkih tekstova na koptskom jeziku⁵ svršetkom preprošlog stoljeća i u prosincu godine 1945. u blizini mjesta Nag Hammadi⁶. Iz antignostičkih spisa ranokršćanskih pisaca nije moguće dobiti potpuni uvid u gnostički nauk, jer oni svoju pozornost usmjeravaju uglavnom na osudu i pobijanje njihova krivovjerja. Novootkriveni spisi u Nag Hammadiju omogućuju cjelovitiji i stvarniji uvid u gnostičke sustave i sekte.

Valja razlikovati pojmove *gnoza* i *gnosticizam*⁷. Riječ *gnoza* (γνῶσις) znači *spoznanje, znanje, spoznaja*. Pojam *gnoza* nije označavao samo spoznaju kao umsku

- 4 Usp. Justin, *Prva apologija*; Irenej, *Adversus haereses*; Hipolit, *Philosophumena*, 5, 6, 1; 10, 9; 8, 12–15; 10, 17; 5, 12–18; Klement Aleksandrijski, *Stromata*; *Excerpta ex Theodoto*, 3; Origen, *Contra Celsum*; Tertulijan, *De praescriptione haereticorum*; *Adversus Marcionem*; *Adversus Hermogenem*; *Adversus Valentinianos*; *Scorpiace*; Efreim Sirski, *Tri spisa protiv Bardesane, Marciona i Manija*; Euzebije, *Hist. Ecc.*, II 13 — IV. Zanimljivo je da o gnosticizmu govore i Plotin, *Enneadi*, 9 i Porfirio, *Život Plotinov*, 16.
- 5 Usp. W. C. Till, *Die gnostischen Schriften des koptischen Papyrus Berolinensis 8502*, Berlin 1955; C. Schmidt — W. Till, *Koptisch–gnostische Schriften. I: Pistis Sophia, Die beiden Bücher des Jeu, Unbekanntes altgnostisches Werk*, Berlin 1962; Bolhlig — P. Labib, *Die koptisch–gnostische Schrift ohne Titel*, Berlin 1962; *Koptisch–gnostische Apokalypsen aus Codex V von Nag Hammadi im Koptischen Museum zu Alt–Kairo*, u »Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg«, Sonderband, 1963.
- 6 Tekstovi na koptskom jeziku, znani po mjestu Nag Hammadi u Egiptu u čijoj su blizini pronađeni, sadrže dvanaest (odnosno trinaest) kodeksa, koji sadrže pedeset i tri (pedeset i dva) uglavnom kratka traktata od kojih su mnogi gnostičke provenijencije i raznih književnih vrsta: *evanđelja, djela, pisma, apokalipse, dijalozi, objave, molitve*, itd., porijeklom iz različitih gnostičkih sekta. Još nije do kraja razjašnjeno porijeklo i narav te »biblioteke« tj. je li pripadala nekoj gnostičkoj skupini ili bijaše osobna biblioteka nekog gnostika ili pak ostatak veće biblioteke. Cjelovit studij tih tekstova još nije učinjen, a važnija izdanja su: CPG 1, 1156–1222; *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*. Published under the auspices of the Department of Antiquities of the Arab Republic of Egypt in conjunction with the UNESCO, Leiden 1972–1977; J. W. B. Barns — G. M. Browne — J. C. Shelton, *Nag Hammadi Codices. Greek and Coptic Papyri from the Cartonnage of the Covers*, Leiden 1981. Iscrpna bibliografija o ovoj temi može se naći u: David M. Scholer, *Nag Hammadi Bibliography 1948–1969*, Leiden 1971; M. Krause, *Die Texte von Nag Hammadi: Gnosis. Festschrift für H. Jonas*, Göttingen 1978, st. 216–243; K. W. Troeger, *Zum gegenwärtigen Stand der Gnostic–und Nag–Hammadi–Forschung*, u »Altes Testament–Frühjudentum–Gnosis, Grutersloh 1980, str. 11–33.
- 7 O značenju pojmova *gnoza* i *gnosticizam* vidi: R. Haardt, *Die Gnosis. Wesen und Zeugnisse*, Salzburg 1967; K. Rudolph, *Gnosis und Gnostizismus, ein Forschungsbericht: ThRu 34* (1968) 121–175, 181–231; 36 (1971) 1–61; K. Rudolph, *Gnosis und Gnostizismus*, Darmstadt 1975.

spособnost, nego je imao religijsko značenje *spasenjske spoznaje* kao posebni oblik spoznaje božanskih tajni, sačuvan za privilegirani sloj »izabranih«. Takvo poimanje *gnoze* nalazi se u mnogim religioznim i filozofskim strujama tijekom čitave povijesti. U tom smislu možemo govoriti i o *kršćanskoj gnozi*, vezanoj uz spoznaju Boga i alegorijsko tumačenje Biblije, za razliku od jednostavne vjere običnog puka i doslovnog tumačenja biblijskih tekstova. Značajniji predstavnici kršćanske gnoze bijahu Klement Aleksandrijski i Origen, koji su nastojali utemeljiti teologiju kao znanost.⁸

Od *gnoze* se razlikuju religiozni nauk, pokreti i sekte, koji se pojavljuju u I. i II. stoljeću, ujedinjeni pod nazivom *gnosticizam*. Već ranokršćanski pisci (Irenej, Tertulijan, Hipolit, Origen) gnostičcima naizivaju brojne i različite filozofsko–religiozne sustave koji su nastali na rubovima kršćanstva. Smatrali su ih heretičkim zbog njihova tumačenja Biblije i temeljnih vjerskih istina. Brojnost i raznolikost gnostičkih sekta i pokreta je razlog što je gotovo nemoguće odrediti sigurne, jasne i na sve primjenjive oznake. Mogu se, ipak, izdvojiti neke bitne zajedničke odrednice: a) »gnozu« shvaćaju kao spasenjsku božju objavu o svijetu i čovjeku; b) zastupaju ontološki »dualizam«; c) drže da je u čovjeku prisutna posebna stvarnost, neko svjetlo božanskog porijekla. To je svjetlo, »padom« u ovaj svijet, podvrgnuto usudu, zakonima rađanja i umiranja. Ono se mora probuditi i reintegrirati snagom vlastite nutrine; d) ideju reintegracije temelje na uvjerenju o postojanju prijašnje »degradacije« božanskog, koja u konačnom procesu nužno proizvodi naš svijet. Tako nastali svijet postaje prostor borbe za oslobađanje božanskog elementa koji je u njemu zarobljen.

Napomenimo da svaka *gnoza* nije istodobno i *gnosticizam*, nego samo ona koja zastupa ideju prisutnosti božanske stvarnosti u čovjeku, koju treba oživjeti i reintegrirati. Stoga *gnoza* u *gnosticizmu* podrazumijeva božanski identitet onoga koji spoznaje (gnostika), onoga što se spoznaje i sredstva čime se spoznaje.

Još nije utvrđeno sigurno povijesno porijeklo gnosticizma.⁹ Različita mišljenja mogu se složiti u nekoliko skupina, koje kratko navodimo bez ulaženja u njihovu opravdanost i utemeljenost. Jedni vide izvor gnosticizma u helenizaciji kršćanstva, navlastito u platonizmu i neoplatonizmu. Gnosticizam ne bi bio drugo do dio povijesti platoničke tradicije.¹⁰ Drugi pak porijeklo gnosticizama nalaze u mješavini grčkih oblika mišljenja i orijentalnih sadržaja.¹¹ Povjesničari religija¹² početke

8 O kršćanskoj gnozi vidi: P.–Th. Camelot, *Gnose chrétienne*, u »Dict. de Spirit.«, 6 (1967) 509–523; F. Chr. Baur, *Die christliche Gnosis oder die christliche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1835; P. Brezzi, *La gnosi cristiana di Alessandria e le antiche scuole cristiane*, Roma 1947.

9 O porijeklu gnosticizma vidi: U. Bianchi (ed.), *Le origini dello gnosticismo. Colloquio di Messina* 1966, Leiden 1967; H. J. W. Drijvers, *The origins of gnosticism as a religious and historical problem*, u: »Nederl. theol. Tijds.«, 22 (1968) 321–351; U. Bianchi, *Le problème des origines du gnosticisme et l'histoire des religions*, u »Numen« 12 (1965) 161–178; J. E. Menard, *Les origines de la gnose*, u »Revue des sciences relig.« 42 (1968) 29.

10 Usp. C. Schneider, *Geistesgeschichte des antiken Christentums*, I, München 1954, str. 268.

11 Usp. H. Leisegang, *Die Gnosis*, Stuttgart 1955, str. 56.

12 Usp. C. Colpe, *Die religionsgeschichtliche Schule*, Göttingen 1961.

gnosticizma rado smještaju na Istok, navlastito u ambijent izvornoga perzijskog dualizma dvaju suprotstavljenih počela (božanstava), pomiješanog s grčkim shvaćanjem nadmoći duha i duhovnog nad materijom i materijalnim. Neki povezuju gnosticizam sa židovskim i judeokršćanskim ambijentom. Korištenje grčkom filozofskom terminologijom te istočnjačkom simbologijom služi lakšem i privlačnijem propagiranju gnostičkih ideja.¹³ Osnovni nedostatak i prigovor teoriji o židovskom i judeokršćanskom porijeklu gnosticizma jest kritika i neprihvatanje Starog zavjeta i Jahve kao pravoga Boga. Bilo bi uistinu teško protumačiti tako radikalno udaljavanje i nijekanje vlastitih korijena. Postoji i mišljenje prema kojem izvor gnosticizma treba tražiti u psihološkom i religioznom raspoloženju prvog i drugog stoljeća, koje karakterizira egzistencijalna tjeskoba. Rješenje te tjeskobe gnostici nalaze u povezanosti s duhovnim elementom, uz istodobnu osudu i odbacivanje materijalnog svijeta koji zarobljuje sve što je duhovno.

Unatoč novopronađenim tekstovima gnostičke literature, porijeklo gnosticizma ostaje i dalje neriješen problem. Sigurno se može kazati da su gnostički sustavi sinkretistički. Oni nisu isključiv proizvod nijednog od gore navedenih izvora, nego su sinkretistički plod židovstva, helenizma, istočnih tradicija i kršćanstva, koje upravo u tome razdoblju pokušava naći najbolji odnos prema religiji i kulturi, a prije helenizmu.¹⁴

Treba ipak kazati da bi bilo pogrešno promatrati u gnosticizmu samo mješavinu prethodnih tradicija. On sigurno donosi i nešto novo, a njegovo pojavljivanje bijaše tako snažno da je dovelo u ozbiljnu opasnost i ondašnje kršćanstvo, koje se gnosticizmu odlučno suprotstavilo.

Gnostički nauk

Premda se ne može govoriti o jedinstvenom gnostičkom sustavu, moguće je istaknuti nekoliko zajedničkih načela i problema kojima se bave: Bogom, čovjekom i svijetom. Popis temeljnih gnostičkih pitanja donosi Klement Aleksandrijski: »(...) Tko smo bili? Što smo postali? Gdje smo bili? Kamo smo bačeni? Kamo idemo? Tko nas je oslobodio? Što je rađanje? Ponovno rađanje?«¹⁵ Uočimo da je čovjek polazište gnostičkog promišljanja, navlastito njegovo porijeklo, narav i svr-

13 Usp. S. Petrement, *Le problème du gnosticisme*, u »Revue de metaph. et de morale«, 71 (1967) 358; E. Peterson, *Gnosi*, in »Enc. Catt.« 6, Città del Vaticano 1951, str. 879–882.

14 Zanimljiv shematski prikaz različitih utjecaja na gnosticizam i njegovih izvora donosi K. Rudolph, *Randerscheinung des Judentums und das Problem der Entstehung des Gnostizismus*, u »Kairos« 9 (1967) 122.

15 Clement Aleks., *Excerpta ex Theodoto*, 78, 2 (SC 23, str. 202). Bilo bi pogrešno smatrati ova pitanja isključivo gnostičkima jer su ona prije svega opće ljudska, a nalazimo ih i kod kršćanskih autora toga razdoblja. Tako Klement Rimski u svojoj poslanici piše: »Promotrimo, braćo, od kakve smo stvari sačinjeni, kakvi i tko smo bili kad smo ušli u svijet, iz koje jame i tame nas izvede na svijet onaj koji nas je načinio i stvorio. On nam je pripravio dobra prije nego smo rođeni.« Clement Rim., *Korinćanima*, 38, 3.

ha, promatrani u ambijentu odnosa Boga, čovjeka i svijeta. Prepoznaje se naslijeđena slika naglašeno transcendentna, uzvišena, svemoćna i savršena Boga židovskog monoteizma, ali i negativističkog shvaćanja materije kao oličenja i izvora zla, koja zarobljujuće djeluje na čovjeka. Naglašena dihotomija između Boga i svijeta postavlja niz problema vezanih uz porijeklo materije i zla u svijetu i čovjeku. Osnovna zadaća je traženje načina kako osloboditi čovjeka spona zla i svijeta te mu osigurati sudjelovanje u božanskoj stvarnosti. Problem spasenja, dakle, postaje središte zanimanja gnostičkih sustava.

*Dualizam*¹⁶ je zajednička oznaka gnosticizma, a očituje se u suprotstavljanju Boga i božanskog svijetu i svjetskom.¹⁷ No budući da gnosticizam ima uglavnom monoteističko porijeklo, on obično ne zastupa radikalni dualizam orijentalnih sustava. Premda su Bog i svijet povezani emanacijom, ipak dolazi do radikalnog prekida po kojem svijet postaje Bogu suprotan i kojega On ne želi spasiti nego uništiti. Spašava samo božansku »iskru« u ljudskom duhu i svijetu. Ono što gnosticizam suprotstavlja grčkoj tradiciji, prema mišljenju Plotina¹⁸, jest obezvrjeđivanje »kozmičkog boga«, odnosno odbacivanje abrahamovske vizije jedinstvenog Boga stvoritelja. Budući da naučavaju postojanje dvaju različitih svjetova, gnostici drže da postoje i dva stvarateljska počela.

Gnostici shvaćaju Boga, koga imenuju neobičnim imenima (Šutnja, Ponor i sl.) kao apsolutno transcendentna, nespoznatljiva, neopisiva, nedohvatljiva, odvojena od materijalnog svijeta. Govor im je sukladan takozvanoj »negativnoj teologiji«, jer smatraju da se o Bogu može daleko više reći što On nije nego što jest. Bog, koji je »Otac svega«, postupno se manifestira do »vidljivog« boga u ljudskom obliku. Božja se moć širenja očituje u trajnoj *emanaciji*¹⁹, koja je »izvan« onoga koji emanira.²⁰ Proizvod emanacije različito nazivaju, ovisno o pojedinim gnostičkim sustavima, a češći su: »*eon*²¹«, »*nebo*«, »*andeo*«²². Vječni parovi eona (muški i ženski), posrednici su između Boga i materije. Viši rađaju nove, niže eone, a svi zajedno čine *pleromu* (puninu)²³. U procesu degradacije u jednom trenutku dolazi do »pada« i radikalne promjene u kojoj nastaje razlika između svijeta božanske emanacije (πλήρωμα) i protubožanske emanacije (κένωμα). Eon »pronevjeritelj«, najčešće zvan Mudrost (Σοφία), emanira seriju nižih eona, od kojih je jedan Demijurg ili Bog Starog zavjeta. Njemu se pripisuje stvaranje materijalnog svijeta

16 Usp. F. Garcia Bazan, *Gnosis. La esencia del dualismo gnostico*, Buenos Aires 1978; U. Bianchi, *Il dualismo religioso. Saggio storico ed etnologico*, Roma 1958; U. Bianchi (ed.), *Le origini dello gnosticismo*, Leiden 1967.

17 Usp. Th. P. van Baaren, *Towards a definition of Gnosticism*, u »Le orig. dello gnost.«, str. 177.

18 Usp. *Enneade*, II, 9. U tom dijelu svoga djela Plotin donosi opširnu i vrlo zanimljivu kritiku gnosticizma.

19 O emanaciji usp. J. Ratzinger, *Emanation*, u »Reallex. f. Antike u. Christ.«, IV, str. 1219–1220.

20 Usp. Irenej, *Adv. haer.*, 2, 13, 6. Gnostičko shvaćanje Boga često podsjeća na Plotinov nauk o prvoj hipostazi.

21 Eon je gnostički pojam kojim su označavali Boga ili vječna bića koja su između Boga i stvorenja.

22 Usp. J. Michel, *Engel III (gnostisch)*, u »Reallex. f. Antike u. Christ.«, V, str 97–107.

23 U gnosticizmu pojam označava božansku savršenost koja u sebi uključuje sve svoje emanacije.

i svega što je s njime povezano, uključujući i samog čovjeka. Izlaskom iz božanske emanacije gnostici tumače porijeklo zla.

Čovjek je stožer za tumačenje početka i svršetka svijeta, stoga je gnostička *antropologija* usko vezana uz *kozmogoniju* i *soteriologiju*. Stvaranje čovjeka istovremeno znači i zarobljavanje duha ($\pi\nu\epsilon\tilde{\upsilon}\mu\alpha$), božanskog ostatka u materijalnom svijetu.²⁴ U čovjeku postoji i duševna snaga ($\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$), koja ograničuje moć duha ($\pi\nu\epsilon\tilde{\upsilon}\mu\alpha$) vezujući ga uz tijelo, tvoreći tako *trihotomiju*: duh, duša i tijelo. Duha, koji jedino pripada božanskom svijetu, Demijurg čini zarobljenikom duše, tijela, i vremena. U toj situaciji beznađa samo *gnoza*, tj. istinsko poznavanje vlastite kozmičke situacije, može osloboditi duh od spona materijalnog zatvora. Spasenje po gnozi, koju istinski gnostik doživljava već za ovoga života, poklapa se s konačnim spasenjem. Gnoza, dakle, omogućava duhu spoznaju i svijest o svom božanskom porijeklu i pokazuje put povratka vlastitom iskonu — Bogu. Bogu se vraćaju, odnosno spasavaju se, samo oni koji, prezirući tjelesni svijet, spoznaju vlastito porijeklo i svrhu. Samo se »izabrani« i tijesno povezani s Bogom mogu nadati spasenju.²⁵ Nisu svi, međutim, »izabrani« za spasenje. Poznati gnostik Valentin dijeli ljude u tri vrste: *tjelesne*, *duševne* i *duhovne*. Oni tjelesni su većina i osuđeni su na propast. Budući da su vezani uz materijalno, nisu sposobni doprijeti do tajne čovjeka. Manju skupinu čine »psihici« koji, za razliku od »tjelesnih«, mogu odlučivati žele li propasti ili se spasiti, obdržavajući crkvene propise.²⁶ *Pneumatici* (gnostici) posjeduju uliveni dar duha. Samo su oni kadri prodrijeti u tajne i dubine bića. Samo su oni mudri, životni, izabrani, savršeni, sveti, djeca Božja. Oni predstavljaju nadu svijeta i jedini su koji se sigurno spašavaju.²⁷

Gnostička čežnja za spasenjem, odnosno povratkom u božansko izvorište, odredila je veliku važnost pojedinačnoj i općoj eshatologiji. Raznim obrednim i magijskim djelovanjem duh se uzdiže u nebo, u carstvo svjetla (pleromu), konačno se odvajajući od materije. Gnosticizam ne predviđa mogućnosti obnavljanja, u bilo kojem obliku, »novog neba i nove zemlje«²⁸. Nema dakle uskrsnuća u kršćanskoislamskom smislu gdje bi tijelo ravnopravno sudjelovalo. Ipak, većina gnostičkih sustava za »tjelesne« predviđa mogućnost reinkarnacije, a time i novog života u višim stupnjevima (duševnom i duhovnom). Postizanje spasenja ne ovisi o moralnom ponašanju pojedinca, nego o stupnju izabranja. Prosudba moralnosti čina, odnosno dobra i zla, tijesno je vezana uz gnostički ontološki dualizam, po kome je zlo sve što je materija i neznanje, a dobro sve što je duhovno i znanje (gnoza). To je uvjetovalo da u gnostičkim skupinama nema ujednačenosti u ponašanju, u etici. Ono se mijenja od potpuno slobodnjačkog do vrlo strogog. To vrijedi i za ponaša-

24 Prema nekim gnostičkim sustavima Bog ulijeva duh, a s njime i život, u već stvorenoga materijalnog čovjeka. Usp. J. Zandee, *Gnostic ideas of the fall*, u »Numen« 11 (1964) 30–31.

25 U različitim gnostičkim sustavima taj se »povratak« naziva i »ponovno rađanje« ili »uskrsnuće«.

26 Treba imati na umu da gnostički izraz »crkva« nije isto što pod tom riječju shvaća kršćanstvo.

27 Usp. Hipolit, *Philos.*, 5, 6, 4; 5, 8, 1–36; Irenej, *Adv. haer.*, 1, 7, 5; Klement Aleks., *Excerpta ex Theod.*, 54–57.

28 Usp. Otk 21, 1.

nje na području seksualnosti, koje se kreće od posvemašnje zabrane bilo kakvih seksualnih odnosa, uključujući i brak (Marcion), pa sve do potpuno slobodnog ponašanja. Prema ranokršćanskom piscu Ireneju, gnostici opravdavaju vlastito nemoralno ponašanje uvjerenjem da se čovjek ne spasava djelima, nego samom svojom duhovnom naravi. Duhovna narav naime ne može biti zahvaćena materijom. Kao što zlato bačeno u blato ne gubi vrijednost, isto tako ni tjelesna djela ne mogu naškoditi duhovnoj naravi.²⁹

O odnosu gnostičkih sustava prema nekim osnovnim kršćanskim teološkim temama može se samo uvjetno govoriti. Gnostici naime često koriste iste izraze, dok je njihov sadržaj djelomično ili potpuno različit. Izdvojimo samo gnostički odnos prema Bibliji, odnosno prema objavi. Sebe smatraju kriterijem objave, zato u spisima (Biblija, filozofija, pjesništvo, astrologija,...), alegorijskom metodom tumačenja³⁰ prepoznaju jedino važan »gnostički« smisao. Stoga je samo gnostik kadar odrediti pravi smisao i značenje neke objave. Odnos prema knjigama Starog zavjeta ovisi o pojedinom gnostičkom sustavu, a on se kreće od potpunog odbacivanja (Marcion), srednjeg stava Valentinovih pristalica, do pozitivnog odnosa koji se susreće u koptskom spisu »*Pistis Sophia*«³¹. Sličan je odnos i prema Novom zavjetu. Tako Valentin tvrdi da pravi gnostik zna da je Isus govorio uglavnom tajnovito i da njegove riječi treba alegorijski tumačiti. Novozavjetni spisi sadrže samo malen dio onoga što je Isus naučavao. Detaljniju i opširniju objavu povjerio je apostolima u tajnosti, a ona je kasnije sačuvana u tajnim spisima.³² Pravilno tumačenje tih spisa mogu dati samo gnostici, tj. oni koji su sačuvali istinsku tradiciju koja se usmeno prenosila.

Abrahamovska tradicija i gnosticizam nove religioznosti

Udaljavanje od abrahamovske vjerske tradicije na Zapadu, uvjetno rečeno u kršćanskom svijetu, otpočelo je razvojem modernog doba, koje je pak izraslo iz renesanse i humanizma XV. i XVI. stoljeća. Srednjovjekovni teocentrizam zamjenjuje antropocentrizam, sve je u znaku afirmacije čovjeka, povratka prirodi i drevnoj filozofiji i kulturi. Iz toga se izvora razvijaju sve moderne struje u filozofiji (racionalizam i prosvjetiteljstvo, empirizam i pozitivizam, materijalizam i evolucionizam, subjektivizam i individualizam); sve novovjekovne utopije (kapitalizam i socijalizam, nacionalizam i kolektivizam, egalitarizam i demokracija); religiozni indiferentizam i ateizam, kao i beskrajno povjerenje u znanost. Kao posljedica svega toga javlja se sekularizacija, isključenje religije i svetog iz društvenog i osobnog života.

29 Usp. Irenej, *Adv. haer.* 1, 6, 2–3.

30 Usp. Hipolit, *Philosl.*, III 12, 11; V 35, 1. 2.

31 Usp. G. Widengren, *Die Hymnen der Pistis Sophia*, u »Liber Amicorum. Studies in honour of C. J. Bleeker (Studies in the History of Religions, Suppl. to Numen 17), Leiden 1969, str. 271.

32 Usp. Irenej, *Adv. haer.*, I 25, 5.

U drugoj polovici dvadesetog stoljeća dolazi do razočaranja u ideale i vrijednosti modernog doba. Nisu ispunjeni modernistički ideali razuma, prosvjetiteljstva, znanosti, napretka, slobode, jednakosti itd. Suvremeni se čovjek osjetio prevaren i prikraćen, ugrožen u svom opstanku upravo od onih sila od kojih je modernizam očekivao spasenje i konačno razrješenje ljudske sudbine. Posljedica je pojava postmodernizma u kojem se susreću suprotne tendencije poput iracionalizma i pesimizma, egzistencijalizma i filozofije apsurdna, a uz potrošački mentalitet pokazuje se i veće zanimanje za religiju. Nova religioznost ne znači istodobno i povratak religijama abrahamovske tradicije vjere u jednoga Boga, transcendentnog svijetu kojeg je stvorio i kojim upravlja po prirodnim zakonima koje je u njega postavio. Nova je religioznost često usmjerena prema religioznom imanentizmu, panteizmu, magiji i praznovjerju, religijskom odnosu prema znanju u tehnici. Pojavljuju se nove religije i parareligije koje umjesto Boga štiju svijet i čovjeka, pokušavaju se obnoviti drevne religije, uvesti indijska religiozna učenja ili se pribjegava magiji, spiritizmu i okultizmu. »Svojevrnsni kondezat svega ovog novovjekovnog i suvremenoga religioznog vrenja predstavlja religija i ideologija New agea, ta sinkretistička mješavina raznih religija, mitologija, filozofija, znanstvenih i pseudoznanstvenih spoznaja...«³³ Suvremeno društvo, osobito na Zapadu, postalo je religijska veletrgovina u kojoj svatko odabire ono što hoće i što mu odgovara.

Već površnim poznavanjem novih religijskih pokreta lako je uočiti da oni u sebi sadrže mnogo elemenata drevnog gnosticizma, koji je svojevrnsni ključ za njihovo razumijevanje. Suvremeni se gnosticizam sigurno ne može u potpunosti poistovjetiti s onim klasičnim niti je zamjetljiv samo na religioznom području, nego i u znanosti i tehnici, filozofiji, psihologiji i književnosti. Mnogi suvremeni filozofski sustavi, subjektivizam u shvaćanju istine i egzistencijalistički osjećaj »bačenosti« u svijet, imaju također svoje gnostičke korijene. Gnostički se elementi mogu prepoznati u ideologijama revolucionarnih sustava devetnaestog i dvadesetog stoljeća, koji nasilno žele promijeniti nepravedne društvene i gospodarske prilike. »U tom su smislu marksizam, lenjinizam, nacionalsocijalizam i suvremeni terorizam neognostički pokret i ideologija.«³⁴ Gnostičko shvaćanje *duha* kao božanske »iskre« u čovjeku slično je poimanju dubinskoga čovjekovog *ja* suvremene psihoanalize, freudovskog i posebno jungovskog tipa, što je dovelo do davanja psihoanalizi obilježja suvremene gnostičke religije. U suvremenoj književnosti, osobito onoj koja je tematski vezana uz sotonizam i nihilizam, osjeća se snažan gnostički utjecaj.

Ipak je za nas najvažniji i najzanimljiviji odnos gnosticizma i suvremenih religijskih pokreta koji su već preplavili tzv. kršćanski svijet, a sveopća globalizacija prijete da se oni prošire i u islamske zemlje i narode. Richar Bergeron, kanadski stručnjak za nove religijske pokrete, ističe u njima niz gnostičkih elemenata: »Utemeljitelj koji navodno poznaje tajnu neprolaznoga duhovnog iskustva; tumačenje tog iskustva kao elevacije, putovanja, posjedovanja; postojanje mnoštva nadnarav-

33 Ivan Devčić, *Antikršćanski karakter nove religioznosti*, u: »Novi religiozni pokreti«, Zagreb, 1997, str. 214.

34 Isto, str. 221.

nih entiteta u odnosu s čovjekom i kozmosom; korištenje ezoterijskog i antiracionalističkog govora; reakcija protiv ortodoksije; monistička i neosobna ontologija u kojoj je božanstvo shvaćeno kao apstraktni Entitet (Inteligencija, Energija, Počelo); eklekticizam i sinkretizam; primat iskustva svijesti i spoznaja kao proces oslobađanja i spasenja; inzistiranje na psihičkim i taumaturgijskim moćima; težnja da se osjetilni svijet i materija smatraju kao iluzija (maya); konačno, važnost koja se pridaje karmi i reinkarnaciji.«³⁵

Gnostički karakter novih religijskih pokreta talijanski stručnjak za to područje Massimo Introvigne nalazi u slaboj *strogo religioznoj* i jakoj *magijskoj* sličnosti.³⁶ Religijska sličnost novih religioznih pokreta i drevnog gnosticizma očituje se osobito u »privatizaciji svetog«, gdje pojedinac sam određuje sadržaj svoga vjerovanja, stvara *svoju vjeru* od elemenata koje pronalazi u *veletrgovini* religijske ponude. Osim toga, poput drevna gnostika, sljedbenik se nove religioznosti osjeća strancem u ovom svijetu. Tu nelagodu *suvremeni gnostik* rješava ili bijegom od svijeta (u stvarnom ili duhovnom smislu) ili potpunim i nekritičkim prihvaćanjem i postojecijevanjem sa svijetom i onim što on pruža. Na taj se način očituje sličnost s gnostičkim dualizmom suprotnosti duhovnog i tjelesnog. »Takvo se ponašanje opravdava tvrdnjom da postoje dvije razine stvarnosti, površinska, s razlikama i suprotnostima, i dubinska, dostupna iniciranima, gdje su razlike izbrisane i pomirene. Polazeći od ovih premisa, pokušava se u mnogim skupinama nove religioznosti sinkretističkom metodom povezati i u jednu ezoterijsko–mističku nebulozu spojiti suprotnosti raznih religija, filozofija, kultura i znanosti.«³⁷

Veliku sličnost s drevnim gnosticizmom pokazuju razni magijski pokreti od masonerije i spiritizma do okultizma i sotonizma. Svi ti pokreti predviđaju tajne inicijacije novih članova, daju posebnu važnost vodi ili *mediju*, imaju tajni nauk rezerviran samo za *izabrane*, zastupaju ideje gnostičke kozmologije.

Posebnu sličnost s drevnim gnosticizmom pokazuje New age³⁸ koji nije strukturirani pokret, nego »galaksija ili konstelacija skupina, tendencija i različitih ponašanja unutar koje cvjetaju novi magijski pokreti i, katkada, nove religije«³⁹. Pre-

35 R. Bergeron, *Le cortège des fous de Dieu*, Montreal–Paris, 1982, str. 63–64.

36 Usp. M. Introvigne, *Il ritorno dello gnosticismo*, Carnago, 1993, str. 21.

37 I. Devčić, nav. dj., str. 225.

38 New age (Novo doba) nije jedinstven pokret, stoga ga nije moguće ni jasno odrediti: riječ je o pravoj lepezi novih struja koje žele zahvatiti sve vidove ljudskog života. Pojavio se šezdesetih godina XX. stoljeća iz hipijevskog pokreta, a svoj je procvat doživio sedamdesetih godina. »Ideologije prisutne u *New ageu* predstavljaju se kao spiritualni, socijalni, psihološki, politički pokreti koji žele transformirati kako pojedinca tako i čitavo društvo putem mističkog prosvjetljenja kao i raznim psihološkim i duhovnim tehnikama kojima žele proširiti vlastitu svijest, nadajući se da će tako ući u jednu utopijsku eru, odnosno *Novo doba* harmonije i sveukupnog progressa pojedinca i čitavog čovječanstva.« Mijo Nikić, *Slika Boga u vjerskim sljedbama i novim religijskim pokretima*, Zagreb 2003, str. 243. O New age–u postoji obimna domaća i strana literatura, među ostalim: M. Introvigne — P.–L. Zoccatelli, *New Age — Next Age. Una nuva religiosità degli anni '60*, Giunti, Firenze 1999; Blaženko Despot, »*New Age*« i *Moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1995; Stanko Jambreč, *New age i kršćanstvo*, Matica hrvatska, Zaprešić, 1997; Hrvoje Lasić, *New age — »nova religija« modernog doba, u: »Novi religiozni pokreti*, M. Nikić (ur.) Zagreb, 1997, str. 181–201.

39 M. Introvigne, nav. dj., str. 81.

ma New ageu čovjek posjeduje sveobuhvatnu svijest, kao »božansku iskru«, koja je jedinstveni princip jedinstvene stvarnosti. Po toj se svijesti brišu sve tradicionalne razlike i uspostavlja univerzalni sklad. Da bi se on ostvario, pripadnici New agea sinkretistički koriste psihologiju, istočnjačke meditativne tehnike i kršćansku mističku tradiciju. »Božanstvo nije osoba, nego uzvišeni izraz kozmičke svijesti, najviša vibracija. Čovjek nije osoba koja ulazi u odnos, uspostavlja dijalog i sklapa savez s osobnim Bićem, nego obični i jednostavni val kozmičkog oceana, element — iako svjestan — velike Cjeline. New age je panteistički i panenteistički pokret: postoji samo jedna stvarnost, božanska, ostatak je samo iluzija. Svemir New agea — ciklički, monistički, 'svjesnosni', katkada emanatistički — radikalno se razlikuje od svemira židovskokršćanske tradicije.«⁴⁰ Pripadnici New agea smatraju da istinsku spoznaju svijeta ne daje znanost, nego *tradicionalno znanje* (gnostičko, mističko i metafizičko) koje daje globalnu viziju svijeta. Priroda postaje *sveta* — oznaka koju je, prema sljedbenicima New agea, zaniijekala židovsko–kršćansko–islamska tradicija. U tim i drugim elementima prepoznaje se utjecaj drevne gnoze, a New age je očit primjer oživljavanja gnostičkih ideja.⁴¹

Zaključak

Abrahamovski monoteizam bitna je vjerska baština židovstva, kršćanstva, islama i većine vjernika u današnjem svijetu. Nažalost, ne živimo više u društvu u kojem se vjera u Boga sama po sebi razumije, stoga je biti vjernik svojevrsan osobni izazov pojedincu u suvremenom sekulariziranom društvu. Danas, više nego prije, nije lako biti vjernik među onima koji rado ističu svoje ateističke i agnostičke stavove, u potrošačkom mentalitetu, etičkom i moralnom relativizmu. Abrahamovski se monoteizam uistinu nalazi pred brojnim izazovima; među njima su sigurno i novi *religijski pokreti* i *nova religioznost*, koja je također jedna od oznaka suvremenog svijeta. Uvidom u sadržaj *nove religioznosti* lako je uočiti da ona i nije baš tako »nova«, jer sadrži mnoge elemente drevnog gnosticizma. U ovom smo prikazu dali kratki uvid u gnosticizam, njegovo porijeklo i učenje, kako bi lakše uočili i gnostički karakter suvremenih religijskih pokreta, od kojih je New age najizrazitiji. Suvremena religioznost, koja je u svojoj osnovi gnostička, izazov je abrahamovskoj religijskoj tradiciji jer sinkretistički pokušava stvoriti »novu religiju« u kojoj su sve vjerske opcije jednako vrijedne. Propagira se samo–spasenje, ne po vjeri u transcendentnog, svemogućeg i nepoznatljivog Boga, nego spoznajom (gnozom) sveprisutnog božanstva u svijetu i organiziranjem vlastite vjere izabiranjem, biranjem u veletrgovini religijske ponude. Za razliku od abrahamovske tradicije u kojoj pojedinac u zajednici ispovijeda i živi svoju vjeru, suvremeni religijski pokreti propagiraju vjerski subjektivizam, slobodnjaštvo, sinkretizam, magizam, okultizam, spiritizam i slično. Brojni izazovi mogu biti i pozitivan poticaj preispitivanju

40 J. Vernette, *Il new age. All'alba dell'era dell'Acquario*, tal. pr., Torino, 1992, str. 209.

41 Usp. Giovanni Filoramo, *Il risveglio della gnosi ovvero diventare dio*, Roma–Bari 1990, str. 41.

vlastite vjere i načina života, kako bismo postali svjesniji vjernici i bolji ljudi. Nadam se da će baštinici Abrahamove vjere, Židovi, kršćani i muslimani, prihvatiti suvremene izazove, prepoznati korijene zajedničke baštine bez nijekanja međusobnih razlika, kako bi i sami mogli postati pozitivan izazov drugima.

THE ROOTS OF CONTEMPORARY GNOSTICISM

Anto Mišić

Summary

In today's world of rampant secularization, but also of the awakening of a new religiosity, the monotheism of Abraham is faced with numerous challenges. The author of the article warns of the challenges which accompany the new religiosity, and of religious movements which are characterized by gnostic features. The author first presents an outline of ancient gnosticism, about which it can be said that it is a mixture of Eastern dualism, ancient mythology and philosophy, as well as Judeo-Christian traditions of the faith. A distinction is made between the notions of gnosticism and gnosis. Gnosis involves the manner in which knowledge of divine mysteries is attained, and thus one can speak of Christian and Moslem gnosés. Gnosticism, on the other hand, designates a religious teaching, movement and sects which appeared in the 1st and 2nd centuries A. D., and which the »new gnosticism« builds upon: which does not correspond entirely with ancient gnosticism, though they share many common features. After giving a survey of ancient gnostic teachings, the author points out the religious, and particularly the occultic, challenges which contemporary gnosticism poses to those who have inherited the religious tradition of Abraham. As an example of the special similarity shared with ancient gnosticism and of the challenge posed to Abraham's religious tradition, the author points to the New Age Movement. It is a movement without structure, a galaxy of groups, tendencies and diversities in behaviour. It is within this environment that the new occultism and new religions now flourish.